

SUMMARY

The article deals with the development and strengthening of the system of planning in Ukraine. It states that under the introduction of market relations during NEP the plan gave a possibility to the government to control absolutely all spheres of the economy; that's why the state party considered it to be a perspective approach to the economy organization but not the method of market regulation.

Н.В. Горло

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ ВЕЛИКОГО ДНІПРА ТА ЇЇ МІСЦЕ В РОЗВИТКОВІ ГІДРОЕНЕРГЕТИКИ УКРАЇНИ (20-30-ті рр. XX ст.)

Ідея Великого Дніпра, або ж ідея комплексного використання водних ресурсів його басейну, має багату передісторію. Становлення ідеї відбувалося поступово, протягом довгого часу, поки всі її складові частини не оформилися в єдину завершену концепцію в 30-х рр. XX століття. Ядро ідеї Великого Дніпра склала транспортна проблема, яка сформувалася найпершою. Довгий час Дніпро використовували тільки для потреб судноплавства. Транспортне питання загострювалося існуванням порогів в нижній течії Дніпра, і всі проекти гідротехнічних споруд, які з'являлися в царській Росії, стосувалися в основному покращення судноплавних умов на цій ділянці. З 1796 по 1905 рр. в Міністерство шляхів сполучення було представлено дев'ять таких проектів [1.-С.5]. Проте проведені в кінці XVIII-XIX ст. різнопланові роботи по подоланню транспортної проблеми не дали бажаних результатів. Тим часом енергія вод Дніпра залишалася невикористаною, енергетичної проблеми як такої навіть не існувало. Злам стався на початку XX ст., коли Міністерство шляхів сполучення, розглянувши кілька проектів про можливість з'єднання Чорного і Балтійського морів, вказало на необхідність подальшої розробки питань використання Дніпра з тим, що всі попередні проекти “повинні бути переглянуті неодмінно в зв'язку з використанням гідравлічної сили падіння води в порогах, які мають величезне економічне значення” [2.-С.18]. Для розв'язання комплексної транспортно-енергетичної проблеми в період з 1905 по 1917 рр. було запропоновано одинадцять проектів [1.-С.5]. З часом складовою частиною проблеми комплексного використання водних ресурсів Дніпра стало зрошення. Зрозуміло, що потреба в енергетичному освоєнні Дніпра та в зрошенні посушливих земель виникла не в один момент, а формувалася протягом довгих десятиліть. В царській Росії були здійснені спроби реалізації деяких проектів, але напівміри не могли бути ефективними. Причинами цього були загальна економічна слабкість країни, недостатній рівень техніки та, головним чином, відсутність загальнодержавного інтересу. “Сутність монархічного ладу і приватнокапіталістичні інтереси (затоплювалась приватновласницька земля) заважали вирішенню великої, державного значення, проблеми використання Дніпра” [2.-С.21].

В державному масштабі питання комплексного використання водних ресурсів Дніпра почали вирішувати після 1917 р. У державному плані електрифікації Росії, затвердженому VIII Всеросійським з'їздом Рад у грудні 1920 р., були позначені основи комплексного використання водних ресурсів, де, зокрема, важливе місце посідали питання використання водної енергії передусім для потреб гідроенергетики, але водночас наголошувалося на необхідності всебічного застосування гідротехнічних об'єктів з тим, щоб вартість цих споруд могла бути розкладена на ряд взаємопов'язаних галузей, користувачів водних ресурсів

(гідроенергетика, судноплавство, зрошення, водокористування тощо). Передбачалося спорудити двадцять теплових і десять гідроенергетичних електростанцій, з них тільки одна гідроелектростанція розміщувалася на Дніпрі – біля м. Олександрівська. З того часу все водогосподарське будівництво в країні здійснювалося за принципами, закладеними в плані електрифікації Росії, бо при такому підході до використання водних ресурсів підвищувалась сумарна економічна ефективність всіх складових частин водогосподарського комплексу.

Першим кроком по використанню водних ресурсів Дніпра стало спорудження Дніпрогес. Дніпровська ГЕС ім. В.І. Леніна була зведена в такому районі, де наявність порогів не могла викликати сумніву відносно першочергового значення цього будівництва, а тому її спорудження могло бути здійснене без розробки схеми комплексного використання Дніпра. Однак потреба в створенні такої схеми була очевидною. Цьому сприяв той факт, що ще в 20-х рр. XX століття науковці-гідроенергетики почали створювати схему комплексного використання водних ресурсів Нижнього Дніпра, який тоді обмежували ділянкою від Запоріжжя і до гирла. Систематичним вивченням нижньої течії Дніпра протягом 1921-1926 рр. займалося Управління пошуків Дніпробуду. Метою проектно-пошукових робіт було енергетичне і транспортне використання Дніпра в його нижній течії, а також зрошення південної частини України. У результаті робіт було визнано, що для реалізації всіх заходів по комплексному використанню водних ресурсів Нижнього Дніпра доцільним буде спорудження ще двох гідровузлів на низовій ділянці (крім Дніпрогес) з розташуванням електростанцій: верхньої – біля с. Іллінське, вище Нікополя, і нижньої - біля с. Горностаївка. Вибір двогреблевого варіанту був здійснений з огляду на виключно складні інженерно-геологічні умови створення водосховищ, а також з прагнення уникнути великих затоплень [3.-С.10]. За кілька років варіант двох гідровузлів був відкинтий, гідроенергетики остаточно схилилися до можливості спорудження однієї гідроелектростанції (майбутня Каховська ГЕС).

Одночасно з початком будівництва Дніпрогес було розпочато розробку інших можливих схем використання низової ділянки Дніпра. Проектно-пошукові роботи проводило Бюро Нижнього Дніпра, створене в складі Ленінградського відділу Діпроводу СРСР. На Бюро було покладене завдання по створенню робочої гіпотези Нижнього Дніпра. При вирішенні завдання було зроблено ухил на економічних питаннях проблеми (оцінка ефективності тих чи інших заходів по іригаційному, транспортному, енергетичному освоєнню Дніпра). Над проблемою Нижнього Дніпра також працював Український НДІ соціалістичної реконструкції сільськогосподарського виробництва і сільськогосподарської економіки, що знаходився у Харкові. Науковці інституту розглядали перспективу освоєння Нижнього Дніпра, встановлювали виробничу спеціалізацію регіону Нижнього Придніпров'я, дали основні контури проекту організації сільськогосподарського виробництва в районі зрошення. Науково-дослідні установи координували свою роботу, адже розробляли аспекти однієї проблеми. У 1928 р. Управління пошуків Дніпробуду розробило попередню гіпотезу зрошення Придніпров'я, яку у 1932 р. уточнило і доопрацювало Бюро Нижнього Дніпра. Гіпотеза передбачала механічний підйом води для зрошення Лівобережжя в районі Каховки [4.-Ф.2.-Оп.8.-Спр.3695.-Арк.129]. В результаті проектно-пошукових робіт Бюро Нижнього Дніпра склало "Робочу гіпотезу Нижнього Дніпра", в якій були визначені вузлові пункти проблеми: реконструкція сільськогосподарського виробництва в районі Нижнього Придніпров'я на базі іригації, перебудова дніпровського транспортного шляху та енергетичне використання Дніпра. Найбільш важливою частиною визнавали зрошення, яке дозволяло подолати проблему степу і здійснити корінну перебудову

малопродуктивного і нестійкого господарства степової зони УРСР. На рубежі 20-30-х рр. значення проблеми Нижнього Дніпра було величезним, науковці, які її розробляли, зазначали, що Нижній Дніпро повинен стати другою чергою Дніпровського будівництва, і та загальна увага, яка в першій п'ятирічці була виказана Дніпробуду, в другій п'ятирічці повинна бути направлена на Нижній Дніпро [5.-С.19].

Таким чином, на рубежі 20-30-х рр. була сформована в основних положеннях гіпотеза використання Нижнього Дніпра. Але використання низової ділянки не могло бути ізолюваним від використання всього Дніпра, вже хоча б тому, що покращення судноплавства тільки на Нижньому Дніпрі залишалося малоефективним за умови старого транспортного руху в середній і верхній течіях Дніпра. Окремо існував ряд питань, які стосувалися використання водних ресурсів верхів'я Дніпра і його приток. За вимогами часу на початку 30-х років група вчених-енергетиків на чолі з О.В. Вінтером висунула ідею Великого Дніпра. Ідея передбачала вирішити в центральній європейській частині СРСР цілий комплекс завдань – транспортних, енергетичних, водогосподарських та інших через створення по всій довжині Дніпра каскаду гідроелектростанцій з водосховищами, які водночас ставали складовою частиною Чорноморсько-Балтійського водного шляху. Каскад якнайкраще відповідав вимогам комплексного використання Дніпра.

Ідея Великого Дніпра, оформлена в теоретичних розробках, пройшла апробацію в керівних та наукових колах держави. 16 жовтня 1931 р. в Держплані СРСР відбулася конференція, на якій з доповідями про проблему Великого Дніпра виступили представники Держпланів УРСР, БРСР, Наркомводу, Енергоцентру, Діпроводу. Результатом тривалих обговорень стало створення 13 квітня 1932 р. Техніко-економічної ради з реконструкції Дніпра при Держплані СРСР. Рада доручила Українському відділу інституту “Гідроенергопроект” (Укргідеп) скласти робочу гіпотезу комплексного використання Дніпра, в тому числі схему міжбасейнових з'єднань. Вже 28 липня 1932 р. Укргідеп представив на розгляд в Держплан СРСР попередню програму робочої гіпотези, за якою мали вестися проектні роботи. [4.-Ф.2.-Оп.8.-Спр.3695.-Арк.129]. Важливим координуючим фактором у проведенні проектно-пошукових робіт з даної проблеми стала постанова Ради Праці і Оборони від 31 серпня 1932 р. [6.-Ф.1.-Оп.30.-Спр.3098.-Арк.7]. До обговорення проблеми були залучені науковці АН УРСР. На засіданнях Академії Наук УРСР, які відбулися протягом 4-9 березня 1933 р., основні положення ідеї були розглянуті і схвалені. Наступного року в Ленінграді була скликана об'єднана нарада Держпланів УРСР, БРСР, РСФСР та обпланів Ленінградського, Західного і Південно-Чорноморського округів. Планові органи трьох республік зацікавилися ідеєю, адже її реалізація значною мірою впливала на економічне життя цих регіонів. Саме тому на нараді ідея Великого Дніпра була підтримана і схвалена одноголосно [4.-Ф.2.-Оп.8.-Спр.3695.-Арк.129]. Зазначимо, що на цьому етапі розгляду ідеї пріоритетним вважали вирішення транспортної проблеми, що було необхідним для створення наскрізного водного шляху між Чорним і Балтійським морями. Це наголосила постанова ЦВК і РНК СРСР від 17 листопада 1934 р. “Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства Союзу РСР (1933-1937 рр.)”, де говорилося про необхідність проведення гідротехнічних робіт на діючих водних шляхах в обсягах, які б забезпечили створення єдиної водної системи європейської частини СРСР [7.-С.498]. Чорноморсько-Балтійське з'єднання мало стати складовою частиною цієї водної системи.

В Українському відділі інституту “Гідроенергопроект” на виконання завдання Держплану СРСР по створенню попередньої технічної схеми використання ресурсів

Дніпра протягом 1932-1936 рр. під керівництвом інженера М.О. Могилка були здійснені відповідні проектно-пошукові роботи. В результаті з'явився проект “Робоча гіпотеза Великого Дніпра”, в якому питання комплексного використання водних ресурсів Дніпра були всебічно розглянуті. З метою регулювання стоку ріки та для потреб судноплавства у верхів'ях Дніпра і на його притоках планувалося збудувати ряд водосховищ; в залежності від потрібних глибин визначалася їхня кількість від 8 до 11 [4.-Ф.2.-Оп.8.-Спр.750.-Арк.136]. На Нижньому Дніпрі (так тоді стали називати Дніпро від Києва і до гирла) передбачали звести каскад гідроелектростанцій з Дніпровської (вже існувала), Кременчуцької, Дніпродзержинської та низової ГЕС, місце для якої ще не визначили. В гіпотезі важливе місце займало вирішення питань про ряд міжбасейнових з'єднань: Чорноморсько-Балтійське (через сполучення Верхнього Дніпра з басейнами Західної Двіни, Волхова і Неви); воднотранспортне з'єднання Десни і Оки (для сполучення Дніпра і Волги), а також “глибоке введення” Дніпра в Донбас з наступним його перетворенням у водну магістраль Донбас – Дніпро – Криворіжжя. Вказувалося на можливість використання окремих іригаційних каналів як транспортних магістралей; з такою метою можна було реконструювати канали Дніпро – Азовське море і Дніпро – Кривий Ріг. На базі використання енергії низової ГЕС і ресурсів її водосховища мали розгорнути зрошення Південного Придніпров'я і Північного Криму на площі близько 1 млн. га [8.-С.9]. “Робоча гіпотеза Великого Дніпра”, хоч і окреслила основні напрями використання дніпровського басейну, все ж була незавершеною. Окремі конкретні питання вимагали подальшої доробки. Так, у середині 30-х рр. інженер В.В. Булах розробив схему Дніпро-Азовського комплексу, яка передбачала спорудити гідровузол в районі Каховки та відвести від нього самотічний канал в Приазов'я [4.-Ф.2.-Оп.8.-Спр. 3695.-Арк.129].

У 1936 р. “Робочу гіпотезу Великого Дніпра” розглянула Експертна комісія Науково-технічної ради Держплану СРСР. Комісія зробила ряд зауважень і поправок. Було запропоновано при подальшому проектуванні орієнтуватися в основному на гідроенергетичне використання Дніпра з супутнім покращенням транспортних умов. Комісія відзначила, що найважливішою частиною проблеми Дніпра є його енергетичне використання не на Верхньому Дніпрі, а нижче гирла Десни, де зосереджено 85-90% енергоресурсів і де енергія швидше знайде застосування в народному господарстві Придніпров'я, Донбасу і Криворіжжя. Була внесена поправка щодо плану зрошення, бо в перспективі передбачалося зросити на півдні України близько 3 млн. га земель [6.-Ф.1.-Оп.30.-Спр.3098.-Арк.10,11].

У подальшому науково-дослідні установи УРСР і СРСР продовжили окремі дослідження по напрямках народногосподарського використання водних ресурсів Дніпра. Один з напрямків досліджень визначався потребою покращити роботу Дніпровської гідроелектростанції ім. В.І. Леніна. За перші роки експлуатації ГЕС і її водосховища було помічено ряд недоліків в роботі цього гідровузла. В силу природних умов водосховище має не дуже великий об'єм і тому воно не могло зарегулювати стік Дніпра, тобто під час весняної повені водосховище було не в змозі акумулювати в собі великі маси води, через що електростанція перекидала їх через греблю без будь-якої користі. В літній, а особливо в осінньо-зимовий період, потужність і виробіток ГЕС різко скорочувалися. Щоб виправити ситуацію, потрібно було спорудити вище Дніпрогес ще одне або кілька водосховищ для регулювання стоку. Саме тому прагнення покращити роботу Дніпрогес стало одним з домінуючих напрямків проектних робіт. Укргідеп розглядав різні варіанти розміщення гідровузлів на Дніпрі. Було визнано, що економічно вигідним є спорудження кількох гідроелектростанцій і невеликих водосховищ, адже тільки так, як тоді вважали,

можна зменшити розміри затоплень. Крім варіанту водосховищ в середній течії Дніпра (Кременчуцьке і Дніпродзержинське), розроблявся ще варіант верхньодніпровських водосховищ, які теж, незважаючи на значну віддаленість від Дніпровської ГЕС, повинні були вплинути на її роботу. Окремі з запланованих водосховищ були дуже великими (Речицьке, Радульське), майже в п'ять разів перевищували за об'ємом Дніпровське водосховище [4.-Ф.2 -Оп.8.-Спр.750.-Арк.137].

Друге коло питань складала проблема організації зрошення. Їй надавали важливого значення, про що свідчить той факт, що Укргідеп у 1935-1936 рр. розробляв одночасно два проекти: за одним уточнював робочу гіпотезу по зрошенню 3 млн. га посушливих земель в нижній течії Дніпра (роботи фінансувалися Народним комісаріатом землеробства СРСР), а за другим – розробляв схематичний проект дослідного зрошення на площі 250 тис. га (за завданням Держплану УРСР) [4.-Ф.2.-Оп.8.-Спр.3695.-Арк.220].

Враховуючи зауваження Експертної комісії Науково-технічної ради Держплану СРСР, науковці Укргідепу розробили ще два важливі документи – “Попередню схему реконструкції Дніпра” (1937 р.) і “Схему реконструкції Нижнього Дніпра” (1938-1940 рр.). В “Попередній схемі реконструкції Дніпра” з'ясовувалося, як впливатимуть регулюючі водосховища на Верхньому Дніпрі і Десні на вибір напору на Кременчуцькому водосховищі і чи можна роботи по Верхньому Дніпру перенести в другу чергу. Було зроблено висновок, що на водосховище Кременчуцької ГЕС малі водосховища Верхнього Дніпра матимуть незначний вплив, а тому першочерговим повинне стати спорудження Кременчуцького гідровузла [9.-С.77]. “Схема реконструкції Нижнього Дніпра” мала за мету відшукати таке водосховище на Нижньому Дніпрі (крім Кременчуцького), яке могло б покращити роботу Дніпрогес, зарегулювати стік і дати високий виробіток власної енергії при відносно малих затопленнях. Цим вимогам відповідало водосховище Дніпродзержинської ГЕС [10.-С.198]. Обидва проекти у 1941 р. були передані в Гідроенергопроект СРСР, але їхній розгляд перервала війна.

Отже, наприкінці 30-х років було визнано важливе народногосподарське значення ідеї Великого Дніпра, а в урядових документах проблема Великого Дніпра була поставлена на один рівень з проблемою Великої Волги. На XVIII з'їзді ВКП(б) (1939 р.) наголошено на необхідності розробити в третій п'ятирічці схему комплексного використання Волги, Дону і Дніпра [7.-С.691]. Складання такої схеми стало питанням часу, адже в наявності був великий доробок вітчизняних гідроенергетиків з питань комплексного використання Дніпра. І хоч до війни конкретного втілення проектів не відбулося, все ж не можна применшувати значення цього періоду, адже ідея Великого Дніпра вже в основних рисах сформувалася, в документах були обґрунтовані переваги розміщення гідроелектростанцій з водосховищами у вигляді каскаду і названо кілька майбутніх гідровузлів.

Джерела та література

1. Днепровская гидроэлектрическая станция и использование ее энергии. Материалы комиссии по разработке генерального плана потребителей днепровской энергии при президиуме ВСНХ СССР. – М., 1929.
2. Днепрострой. Рабочий проект гидротехнических сооружений и электротехнического оборудования. – М., 1926. – Т.1.
3. Лухтанов Ф.В., Чернявский М.М. Каховская гидроэлектростанция. – М.-Л., 1959.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
5. Зузик Д.Т. Проблема Нижнего Днепра. – М.-Л., 1932.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

7. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1967. – Т.2.
8. Дідковський М.М. Проблема Великого Дніпра. – К., 1957.
9. Левковский С.С. Водные ресурсы Украины. – К., 1979.
10. Кузьмин И.Н. Днепровский каскад гидроэлектростанций. – К., 1981.

SUMMARY

The article deals with the formation of “the Big Dnipro” idea. The essence of this idea is the complex usage of the Dnipro basin water resources for the different industries of the economy. The article pays special attention to the development of this concept in the USSR in the 20s – 30s of the 20 century. The idea of “the Big Dnipro” was very important for the development of hydroelectric power in Ukraine.

Ю.П. Волосник

З ІСТОРІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НЕПМАНІВ НА ХАРКІВЩИНІ В 20-ТІ РОКИ

У сучасних умовах, коли в Україні після довгої перерви відбувається відродження підприємництва, актуального значення набуває вивчення, критичне переосмислення та творче використання того значного досвіду приватного підприємництва, що був накопичений як в цілому по республіці, так і в окремих її регіонах та великих містах в період непу. В науковому плані таке дослідження сприяло б подоланню існуючих прогалин, виявленню місцевої специфіки приватного підприємництва та ролі непманів в економічному відродженні регіонів у 20-ті роки. Таким чином, вивчення даної теми має як загальноісторичне, так і краєзнавче значення.

Дана тема знайшла певне відображення в історіографії. Але, на жаль, дослідження історії приватнопідприємницької діяльності нової буржуазії у 20-ті роки в такому економічно розвинутому центрі України як Харків, що був тоді столицею республіки, знайшло в історіографії явно недостатнє висвітлення.

Мета даної статті – дослідити основні форми і напрямки, а також специфіку підприємницької діяльності непманів на Харківщині в роки непу (1921-1929).

Після переходу до нової економічної політики відбувається легалізація приватнопідприємницької діяльності, що фактично була заборонена (але, не дивлячись на репресивні заходи з боку держави, продовжувала підпільно існувати і за часів воєнного комунізму) [1.-С.5].

Політика воєнного комунізму мала багато негативних наслідків для економіки Харкова. Харків як тодішня столиця радянської України був перетворений на цитадель воєнно-комуністичних заходів в республіці. На Харків і губернію припадає (за даними Уккранаргоспу) найбільший відсоток націоналізованих в республіці приватних підприємств. Так, з загального числа приватних промислових підприємств було націоналізовано 47,6%, з яких майже $\frac{3}{4}$ (або 447 закладів) продовжували діяти. (Для порівняння: в Чернігівській губернії було націоналізовано лише 7,7% промислових підприємств) [2.-Ф. Р.-3429.-Оп.8.-Од.зб.117.-Арк.11 зв.]. Це був дуже важкий удар по приватній промисловості губернії. Не менш потерпіла і приватна торгівля. Лише на протязі літа – осені 1920 р. в Харкові було зачинено майже 1,7 тис. приватних торгових підприємств. Націоналізація цих підприємств супроводжувалась реквізицією у підприємців матеріальних цінностей – промислових і продовольчих товарів [3.-С.45]. За таких важких обставин в умовах жорсткої розрухи і глибокої соціально-політичної та економічної кризи в Харкові та губернії відбувався процес відродження приватнопідприємницької діяльності.